

УДК 293.001.8

ЕТНІЧНІ РЕЛІГІЇ БАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Кукуре С.П.

Навчальний центр «Unilingvo», Рига (Латвія)

Вивчається питання теорії етносів та історичних джерел, що містять описи балтійських релігій часів Середньовіччя. Визначається коло матеріалів, на основі яких має здійснюватися дослідження етнічних релігій балтійських народів, серед яких хроніки та давні ритуальні пісні. Обґрунтовується методологічна основа дослідження (праці з філософії релігії, релігієзнавства, етнології, лінгвістики). В перспективі пропонується уведення до наукового обігу вітчизняного релігієзнавства литовсько- та латиськомовних матеріалів з питань етнічних релігій цих народів.

Ключові слова: етнос, етнічні релігії, балтійські народи, ритуальні пісні, релігієзнавство.

Актуальність теми. Сучасна наука відзначається плюралізмом підходів до розв'язання проблем, що визначають напрям культурної еволюції як окремих народів, так і людства в цілому. Серед таких – проблема етнічних релігій в системі європейської культури. Її актуальність обумовлена необхідністю глибокого вивчення історії не тільки «великих», а й «малих» народів, що населяли та населяють Європу. Вони мають різні культури, релігії та прийшли до християнства різними шляхами. Історія культур є основою розуміння процесів формування духовних цінностей, які кожен народ формував та засвоював у власний спосіб. Не дарма чи не в кожному європейському університеті є кафедра медієвістики, адже за часів Середньовіччя саме антиномія «язичництво – християнство» була основою сприйняття світу та ознакою «зміни епох». Історики-медієвісти порушують питаннями взаємодії дохристиянських вірувань та християнства, оскільки відчують необхідність розширити методологічні засади історії як науки, спираючись при цьому на філософські концепції, зокрема на ідеї К. Ясперса, які дозволяють зрозуміти різницю культур, не протиставляючи їх одна одній. В праці *«Vom Ursprung und Ziel der Geschichte»*. («Походження та мета історії» München & Zürich, 1949) К. Ясперс наголошує на необхідності розглядати світову історію не тільки з позицій християнства: «На Заході філософія історії виникла на основі християнського віровчення. В грандіозних творіннях від Августина до Гегеля ця віра бачила кроки Бога в історії. Моменти божественного одкровення знаменують собою рішучі повороти потоку подій. Ще Гегель говорив: весь історичний процес рухається до Христа та йде від нього. Явлення Сина Божого є віссю світової історії. Щоденним підтвердженням цієї структури світової історії є наше літочислення. Між тим християнська віра – це лише одна віра, а не віра всього людства» [11, с. 32].

Постановка проблеми. В українському релігієзнавстві проблема вивчення етнічних релігій балтійських народів ставився вперше і частково досліджена в наших попередніх роботах [4; 5; 6; 7].

Вчений, який ставить собі за мету вивчити релігійне минуле дохристиянської Європи, має знайти та визначити концептуальні підходи до розв'язання багатьох «допоміжних» проблем, щоб мати можливість почати досліджувати окреслену ним тему. Перш за все, потрібно бодай окреслити коло наукових дисциплін, які накопи-

чили знання про народи та їхні культури. Навіть неповний перелік вражає: філософія, богослов'я, теологія, релігієзнавство, історія, етнографія, етнологія, соціологія, психологія. Кожна з наук володіє багатьма концепціями, науковими підходами та ставленням до релігії в суспільстві; кожна спирається на те чи інше ідеологічне підґрунтя; кожна пропонує свої методи дослідження та аналізу результатів.

Не менш складна ситуація з поняттями «народ» та «етнос». В сучасному «Словнику етнографічних (етнологічних) понять і термінів» читаємо: «Загальноприйнятого визначення терміну «етнос» не існує. Проте, можна виділити ті, що найбільш часто уживаються» [9, с. 17].

В такому контексті постановка питання про етнічні релігії народів Європи у сфері релігієзнавства потребує, з одного боку, чітких дефініцій (бодай робочих); з іншого – певних уточнень по відношенню до історії балтів.

Аналіз досліджень і публікацій. Почнемо з категорії «етнос», оскільки з цієї дефініції випливатимуть підпорядковані поняття: етнічні території, етнічна історія, етнічна самосвідомість, етнічна релігія та багато інших. Слово «етнос» давньогрецьке, відоме з часів античності і означає «народ». Однак використання його як наукового терміну має особливості та семантичні відтінки в різних мовах та наукових школах. У вже згаданому словнику Л. Шаповала подаються чотири визначення: 1) Особливий історично виниклий вид соціального угруповання людей, особлива форма їх колективного існування. Така спільність складається і розвивається природно – історичним шляхом; вона не залежить безпосередньо від волі окремих вхідних в неї людей і здібна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворювання, яке забезпечується механізмом етнічної ендогамії. 2) Етнос є тільки та сукупність людей, яка усвідомлює себе як таку і відрізняє себе від інших аналогічних спільнот. Кожен етнос володіє певною внутрішньою єдністю, а також специфічними рисами, що відрізняють його від всіх інших освіт того ж типу. Жива соціальна реальність, особливого роду що самовідтворюється і саморегульована надзвичайно складна соціальна система. У числі механізмів її самовідтворення істотно значення має усвідомлення членами етносу своєї єдності, що спирається на історичну традицію. Етнос володіє просторовою вираженістю, соціальною структурою, культурною компонентою, історичним бут-

тям. Тому члени сучасних етносів – це особи, включені в тканину як сучасної, так і минулої історії народів. 3) Стіяка міжпоколінна сукупність людей, що володіють загальними, що історично склалася на певній території з відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки, а також свідомістю своєї єдності і відмінності від всіх інших подібних утворень (самосвідомістю етнічною), фіксованим у самоназві (етнонімі). Характерною рисою етносу є переважне укладення ендогамних [...] шлюбів. У цьому значенні термін «етнос» аналогічний терміну «етнікос». У сучасній російській мові такому розумінню терміну «етнос» у відомій мірі відповідає поняття «національність», використовуване в статистиці, у тих випадках, коли «національність» розуміється як сукупність осіб однієї етнічної «національної» приналежності незалежно від їх територіального розміщення. 4) Стіяка міжпоколінна сукупність людей, що історично склалася, володіє загальною самосвідомістю етнічною, елементами матеріальної і духовної культури, що розділяє загальну самоназву [...] і що знаходиться у фундаментальних зв'язках з іншими спільнотами, зокрема державними. Умовами формування (етногенезу) етносу вважаються наявність спільності території, господарства і мови» [9, с. 17].

Видатний етнограф ХХ століття Ю. Бромлей (1921-1990) є автором дуалістичної теорії етносу, яка мала розв'язати питання співвідношення незмінності властивостей етносу та його здатності до розвитку. Стабільне ядро етносу Ю. Бромлей називав *етнікос* і вважав, що однією з найважливіших його ознак є етнічна самосвідомість. Ю. Бромлей підкреслює роль Сергія Широкого-рова (1887-1939) в розробці теорії етносу [1, с. 10]. Роботи С. Широкого-рова вийшли друком російською мовою в першій половині ХХ століття, в 30-ті роки – англійською. З того часу дане ним визначення етносу застосовують різні автори нерідко навіть без посилань. В курсі лекцій з етнографії, які вчений читав в 1921-1922 роках в Далекосхідному державному університеті, запропонована така дефініція: «Під терміном *етнос* ми домовимося розуміти наступне: група людей, яка говорить однією мовою, визнає своє спільне походження, володіє комплексом звичаїв, що зберігаються та освячуються традицією, яка відрізняє їх від інших груп, може бути іменована етносом, племенем, народністю. Це й є етнічна одиниця, об'єкт науки етнографії» [10]. Визначення С. Широкого-рова ми обираємо як робоче для обраної нами теми.

Для нашого дослідження має значення також визначення «проблемного поля», в якому слід розглядати етнічні релігії балтів, адже воно перетинається з проблемними полями етнографії, історії, релігієзнавства та лінгвістики. Предмет етнографії С. Широкого-рова визначає як «всі прояви розумової та психічної діяльності людини. Тобто 1) його матеріальну культуру, тобто всю суму знань в сфері будівельного мистецтва, одягу, харчування тощо; 2) його соціальну культуру, тобто організацію суспільства, держави та її органів, як от родина, рід тощо; 3) його духовну культуру, тобто релігію, науку, філософію та естетичне мистецтво» [10]. Надзвичайно важливим для науковців є наступне зауваження вченого:

«перед етнографією всі етноси, незалежно від розвитку окремих галузей їх знань, мають бути абсолютно рівними» [10]. Разом з тим, С. Широкого-ров визнає, що ступінь вивченості різних етносів не однакова. Крім того, вчений наголошує ще одну надзвичайно важливу особливість вивчення етносів в минулому та сучасності: «Дослідження та пам'ятки в націях та етносах, що відійшли в історію, залишені переважно спостережниками, що належать до інших етносів, ніж об'єкт спостереження» [10]. З цього впливає необхідність глибинного проникнення в особливості культури іншого етносу, оскільки «етнос є формою, в якій відбувається процес створення, розвитку та смерті елементів, які надають можливість людству існувати як виду» [10]. С. Широкого-ров вважає етнографію та етнологію різними щаблями у вивченні етносів. Якщо етнографія поєднується з мовознавством, вона переходить на вищій щабель вивчення етносу і стає етнологією – «вінцем знань про людину» [10]. С. Широкого-ров наголошує на тому, що в межах етносу, поряд із виробництвом матеріальних багатств, творяться способи світопізнання та світорозуміння. В своїх міркуваннях він постійно згадує релігію як одну з основ існування етносу.

Невирішені частини загальної проблеми.

Слід зауважити, що бурхливий розвиток етнографії та етнології, починаючи з другої половини ХХ століття, обумовлений, перш за все, актуальними проблемами співіснування різних народів світу. Однак теорія етносу має значення не тільки для дослідження процесів, що відбуваються зараз. Теорії етносів має основоположне значення також для вивчення багатьох питань історії народів як неєвропейських, так і європейських. Ставлячи перед собою завдання дослідити історичну долю окремих етносів, дослідник стикається не тільки з необхідністю знайти визначення, яке буде адекватне предмету дослідження, а й визначити методи дослідження в аспекті обраної проблематики. Відомо, що основним методом етнографії є спостереження з подальшим аналізом результатів. Однак, якщо виникає необхідність дослідити не тільки сучасні народи, а й колишні, то доводиться застосовувати археологічні, писемні, фольклорні та інші джерела. Це є особливістю дослідження історичної долі етносів.

Ще одним важливим чинником вивчення народів є їх лінгвістична приналежність, адже спорідненість мов дозволяє припустити спорідненість їх носіїв. Лінгвістичний чинник в нашому випадку дозволяє визначити об'єкт дослідження – балтійські народи, до яких у відповідності до класифікації мов, в Середньовіччі належали прусси, жемайти, аукшайти, курши, сели, ліви, земгали; в наш час – литовці та латиші.

Метою даної статті є окреслення кола джерел, на основі яких можна вивчати етнічні релігії давніх балтів, які функціонували в середньовічній Європі.

Виклад основного матеріалу. Один з найбільш авторитетних сучасних учених Ганс-Юрген Грешат, визначаючи актуальні проблеми методології релігієзнавства, пише: «Загальну кількість етнічних релігій в сучасному світі складно визначити. Ймовірно, рахунок іде на тисячі. Мабуть, опис кожної з них міг би зайняти не менше місця, ніж опис будь-якої так званої світової

релігії. Історія цих етнічних релігій виглядає не бідніше, можливо навіть більш багатогранно, ніж історія світових релігій» [3, с. 209]. Однією з головних особливостей дослідження етнічних релігій Г.-Ю. Грешат вважає необхідність зважати на усні традиції існування етнічних релігій. Оскільки вчений займається етнічними релігіями нині існуючих народів, він наголошує на важливості «серйозного сприйняття» інформації від носіїв цих релігій. «Ми весь час прагнули користуватися нашою міркою цінностей та достовірності, – пише вчений. – Однак вони були навчені тому, щоб зовсім по-іншому, ніж ми, бачити, розуміти світ, життя смерть, вони прагнули інших цілей. Відтак, ми маємо спробувати знайти їхній масштаб, пристосуватися до їхньої системи бачення. Це називається пізнати релігію «зсередини» на відміну від процесу вивчення її «ззовні», що більше відповідає нашим традиціям» [3, с. 209].

Завдання дослідити етнічні релігії середньовічної Європи вимагає особливої методики. З одного боку, слід знаходити способи відчувати їх «зсередини». З іншого – ці релігії належать далекому минулому, тому дослідник етнічної релігії має покладатися на свідчення середньовічних істориків. Історичні писемні джерела, що є основними для вивчення історії християнізації балтійських земель, це – літописи, хроніки та дипломатичні договори. Найбільш ґрунтовними є хроніки, в яких подається послідовний опис тих чи інших подій. Хроніки створювалися у період XIII – XIV століть. Саме у цей час відбувалися вирішальні події, пов'язані із завоюванням балтійських земель Тевтонським орденом, адже християнство утвердилось на балтійських землях в результаті військової експансії. Тому автори хронік ставили собі за мету подати зміст подій з погляду позитивності християнізації балтійських народів як для них самих, так і для Тевтонського ордену. Більшості таких джерел властива описовість, деталізація відомостей про життя балтійських народів, а також постійне наголошення на тому, що християнізація мала вирішальне значення для їх життя. Автори хронік приділяють чималу увагу описам побуту давніх балтів, торкаються питань духовної культури. Однак це підпорядковано головній меті хроністів – показати контраст між тим світоглядом, який панував на балтійських землях до запровадження християнства, та християнським віровченням, яке, на думку авторів хронік, мало принципі спасіння нехристиянським народам.

Тексти хронік містять свідчення про особливості суспільної організації балтійських народів (розселення, соціальна структура, кордони, особливості соціальної та економічної взаємодії із сусідніми народами); духовної та матеріальної культури (вірування, традиції, звичаї); перебіг військових подій, пов'язаних з протистоянням тевтонцям. Військові події висвітлено в хроніках найбільш детально, ретельно, масштабно та повно, порівняно із іншими джерелами. Питання про релігійні вірування балтів висвітлені набагато менше. Ми можемо користуватись лише дуже незначними за інформативністю та обсягу відомостями про особливості світогляду балтійських народів, про прояви цього світогляду і про його роль у суспільному та політичному житті. Тому для дослідження даної проблеми потріб-

но ретельно збирати інформацію, що подається у джерелах, вивчати контексти у яких вона подавалась хроністами, порівнювати свідчення різних джерел та робити висновки про значення поданої інформації для вивчення проблеми давньобалтійського релігійного світогляду. Для того, щоб цей аналіз був детальним, повним та науково вірогідним, доводиться звертатись також до хронік, які описували життя народів, що проживали на північно-західному узбережжі Балтійського моря (полаби, поморяни), а також на острові Рюген. Оскільки вірування цих народів мали чимало спільного із віруваннями давніх балтів, то дані хронік, які описують їхнє релігійне життя, можна використати для порівняльного аналізу західнослов'янського та балтійського язичництва. Такими хроніками, які містять описи життя західних слов'ян, зокрема їх вірувань, традиційних свят, ритуалів та обрядів є «Хроніка Гельмольда» [2] та «Хроніка Саксона Граматика» [8].

Ці джерела, разом із хроніками, присвяченими безпосередньо проблемам дипломатичної та військової боротьби проти та заслуговують на детальне та ґрунтовне вивчення, оскільки містять ту інформацію, яка відкриває важливі аспекти життя балтійських на західнослов'янських народів, тобто духовну, релігійну сферу, особливості її формування, функціонування та розвитку. Слід відзначити, що українськомовних досліджень цих джерел поки що немає, так само як і перекладів українською мовою.

Ще одним надзвичайно важливим джерелом відомостей про етнічні релігії балтів є давні пісні, які виконувалися під час ритуалів та обрядів. Їх мала бути значна кількість – на кожну подію, свято, пору року. Окрім календарно-обрядових, трудових та побутових пісень, в балтів збереглися ритуальні пісні, які в символічній формі відображали сутність давнього світогляду. Пісні дійшли до нашого часу тому, що на території Литви та Пруссії етнічна релігія зберігалась найдовше. Навіть у ті часи, коли там панувало християнство. Унікальним джерелом відомостей про так звану «жрецьку ритуалістику» є збірка пісень литовського етнографа, фольклориста та письменника Людвікаса Рези (1776-1840). Вчений залишив велике надбання, зібравши сотні пісень, які розкривають особливості давнього світогляду. Найбільш відомою його працею є збірка пісень «Дайни, або литовські народні пісні» (*Dainos oder Litauische Volkslieder. – Königsberg, 1825*). Крім цієї збірки, існують інші вагомні праці Л. Рези. які дозволяють вивчити фольклор пруссів та литовців, зокрема «Військові пісні», виконання яких було прерогативою жерців-вайделотів.

Висновок з даного дослідження і перспективи. Вивчивши питання теорії етносів та історичних джерел, що містять описи балтійських релігій часів Середньовіччя, можемо окреслити коло матеріалів, на основі яких має здійснюватися дослідження етнічних релігій балтійських народів. Це – хроніки та етнографічні матеріали. Методологічною основою дослідження мають стати роботи з філософії релігії, релігієзнавства, етнології, лінгвістики. Перспективою дослідження є уведення до наукового обігу вітчизняного релігієзнавства литовсько- та латиськомовних матеріалів з питань етнічних релігій цих народів.

Список літератури:

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
2. Гельмольд. Славянская Хроника. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Gelmold/framegell.htm> (Дата звернення 18.09.2017). – Назва з екрана.
3. Грешат Г.-Ю. Этнические религии / Г.-Ю. Грешат // Религия и современность. История и вера. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 208-226.
4. Кукуре С. П. Роль язичництва у литовському суспільстві за часів правління князя Кейстута С. П. Кукуре // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво»Гілея», 2014. – Вип. 91(12). – С. 182-186.
5. Кукуре Софія. Балтійська міфологія в латвійсько- та литовськомовній історіографії ХХ ст. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упор. О Киричук, М. Омельчук, І Орлевич. – Л.: Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; Видавничий відділ Львівського музею історії релігії «Логос», 2015. – Книга II. С. 95-101.
6. Кукуре С. Дохристиянські вірування давніх балтів / С. Кукуре. – Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2017. – 56 с.
7. Мельничук (Кукуре) С. П. Військова та дипломатична боротьба проти Тевтонського Ордену на землях Північної Прибалтики у XIII столітті / С. П. Мельничук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 104 с.
8. Саксон Грамматик. Деяння данов: в 2 т., I–XVI книги / пер. с лат. яз. А. С. Досаева. – М.: Русская панорама; СПСЛ, 2017. – 1224 с.
9. Шаповал Л. І. Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів: Довідник / Л. І. Шаповал. – Полтава, 2009. – 268 с.
10. Широкогоров С. М. Место этнографии среди наук и классификация этносов. Введение в курс этнографии Дальнего Востока, прочитанный в 1921-1922 году в Дальневосточном госуд. ун-те. – Владивосток: Типо-литогр. т-ва и зд. «Свободная Россия», 1922. – 220 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.shirokogorov.ru/s-m-shirokorov/publication/mesto_eto_nografii_sredi_nauk (дата звернення 13.01. 2018). – Назва з екрана.
11. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 527 с.

Кукуре С.П.

Учебный центр «Unilingvo», Рига (Латвия)

ЭТНИЧЕСКИЕ РЕЛИГИИ БАЛТИЙСКИХ НАРОДОВ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация

Изучается вопрос теории этносов и исторических источников, которые содержат описания балтийских религий времен Средневековья. Определяется круг матери-лов, на основе которых должно осуществляться исследование этнических религий балтийских народов. Среди них хроники и древние ритуальные песни. Обосновывается методологическая основа исследования (труды по философии религии, религиоведению, этнологии, лингвистике). В перспективе предлагается введение в научное обращение отечественного религиоведения литовско- и латышскоязычных материалов по вопросам этнических религий этих народов.

Ключевые слова: этнос, этнические религии, балтийские народы, ритуальные песни, религиоведение.

Kukure S.P.

Language School Unilingvo, Riga, Latvia

ETHNIC RELIGIONS OF THE BALTS: THE CONCEPTIONAL APPROACH

Summary

The article is dealing with sources, that tell about Baltic ethnos and describe the native religion in Middle Ages. There is a definition of the sources, according with which the research of the declared problem will be done, including chronicles and folklore heritage. As well is defined the methodological basis of the research (works on philosophy, religion, ethnology and linguistics). As a research perspective the include of Latvian and Lithuanian sources to the national study of religion is required.

Keywords: ethnos, ethnic religions, Balts, ritual songs, religious philosophy.